

OM ȘI NATURĂ ÎN VIZIUNEA LUI ADORNO

PETRU VAIDA

Man and Nature in the works of Adorno. The relation of man and nature is the central theme of Adorno's philosophy. Within it the domination of nature (*Naturbeherrschung*) and the protest against it is decisive: the domination of nature is "the greatest evil". But Adorno didn't define more precisely what he meant by "domination of nature" and the relation of it with the activity of man, which transforms nature according to his own aims.

At the same time, somehow paradoxically, Adorno says man is dependent on nature (*Naturverfallen*) so far as human society are still ruling by self-preservation, a natural principle.

Keywords: nature, civilisation, negative dialectic, *Ästhetische Theorie*, *Aufklärung*.

Reflecția asupra raportului dintre om și natură ocupă un loc dintre cele mai importante în filosofia lui Adorno. În cadrul acesteia, conceptul dominării naturii (*Naturbeherrschung*) a fost încă de la început, cel puțin de la cartea sa despre Kierkegaard (*Konstruktion des Ästhetischen bei Kierkegaard*, 1931) definitoriu.

Dominarea (sau oprimarea) naturii este pentru Adorno răul radical, protestul împotriva acesteia regăsindu-se în toate ramificațiile filosofiei sale.

Chiar arta, reprezentată de Adorno mai ales ca un principiu mântuitor, care s-ar opune dominării naturii, participă, din alt punct de vedere, la dominare pentru că „taie în carnea viului, îl ciuntește” (*Ästhetische Theorie*, 217) potrivit legilor formei. „Cu cât forma este mai pură, mai mare autonomia operei, cu atât sunt mai crude” (*Ästhetische Theorie*, 80. De aici înainte voi cita această lucrare cu prescurtarea *Äst.*).

Trebuie să atrag atenția de la început că critica dominării naturii nu are legătură cu ecologismul actual sau cu criza ecologică, care nici nu exista atunci când ideea oprimării naturii apare la Adorno. Este un concept speculativ, legat mai degrabă de tradiția filosofiei clasice germane, de problematica proprie acesteia a relației dintre spirit și natură¹.

Pe de altă parte, cel puțin de la *Dialektik der Aufklärung* (1947), critica dominării naturii se integrează la Adorno criticii societății burgheze: „aparatul

¹ Totuși, unii comentatori, ca de pildă Gerhard Schweppenhauser (*Theodor W. Adorno zur Einführung*, 2009, „Introducere în opera lui Th.W. Adorno”), au considerat că Adorno a anticipat ecologismul actual.

tehnic și grupele sociale care dispun de ele [...] puterea economică [...] duc puterea societății asupra naturii la o înălțime niciodată bănuită” (*Dialektik der Aufklärung*, p. 4).

Într-adevăr, extinderea neîncetată a „stăpânirii naturii” în sensul supunerii și transformării ei potrivit scopurilor omului este opera capitalismului, a burgheziei. Dar aceasta înseamnă tocmai progresul, tot mai rapid, în special al tehnicii și ridicarea subsecventă a nivelului de trai. Adorno și Horkheimer recunosc: „Dependența de natură a omului nu poate fi separată astăzi de progresul social” (*op. cit.*, p. 4, trad. de Andrei Cornea) (Această frază pare să conțină o scăpare: contextul cerea „dominarea naturii” (*Naturherrschaft*) și nu „dependența de natură” (*Naturverfallenheit*)).

Adorno nu a definit nicăieri explicit ce înțelege prin dominarea sau oprimarea naturii. Dacă orice transformare a naturii, a materiei naturale potrivit scopurilor omului ar însemna oprimare a naturii, desființarea oprimării ar presupune anularea întregii civilizații umane, respectiv a muncii – atribut definitoriu al omului. Or, Adorno scrie: „Ireconciliabile sunt scopurile instituite cu ceea ce natura, fie și oricât de mijlocit, ar vrea să spună de la sine” (*Āst.*, 75)².

S-ar părea că după Adorno natura are scopuri proprii (vezi și Deborah Cook, *Adorno on Nature*, ed. Acumen, 2011, 110, 121), un concept antropomorfic.

Soluția conflictului dintre om și natură Adorno o vede în „împăcarea” cu natura. Ar trebui „o formă mai pașnică a tehnicii”, tehnica, industria să țină seamă nu numai de scopurile proprii, ci și de scopurile naturii. În loc să exercite o acțiune distructivă asupra naturii, „forțele tehnice de producție nu s-ar orienta numai după scopurile proprii, ci ar ține seama și de natura care este obiectul formării tehnice” (*Āst.*, 75). Adornă dă ca exemplu, ca început al unei astfel de conlucrări, ceea ce se numește „peisaj cultural” (*Kulturlandschaft*), armonia dintre anumite așezări și peisajul înconjurător. Aici apare un moment utopic: cum ar putea, să spunem, produsele tehnicii moderne, avioanele și calculatoarele, să țină seama de natură, de scopurile ei? Și, ca să nu mergem așa departe: natura nu ar fi putut produce niciodată roata.

Acest fel de gândire se prelungește în *Dialectica negativă*. Comentând conceptele de reificare și înstrăinare, Adorno afirmă că nu trebuie să considerăm tot ce este lucru ca ceva rău, „să privim cu dușmănie tot ce este Altul, străin”. Trebuie „să iubim lucrurile” (*Negative Dialektik*, 191).

Critica „dominării naturii”, atitudinea sentimentală față de natură, concepția antropomorfică a scopurilor proprii ale acesteia se întrunesc într-un adevărat cult al naturii.

² Aserțiunea lui J. Ritsert după care „Adorno și Horkheimer nu lasă nici o îndoială că speța umană recurge la apropierea naturii prin acțiune orientată spre scopuri” contrazice radical propozițiile citate din *Āsthetische Theorie* (Ritsert, *Āsthetische Theorie als Gesellschaftstheorie*, 1994, citat de St. Müller-Doohm).

Acest cult are o nuanță estetică³, el este legat de repulsia față de urâtirea naturii prin intervenția industriei în peisaj; Adorno deduce însăși categoria estetică a *urâtului* din această intervenție. Invocarea „peisajului cultural” trimite la această nuanță.

Ideea împăcării dintre om și natură capătă însă o rezonanță teologică atunci când Adorno se referă nu numai la relația dintre om și natură, ci la „împăcarea dintre oameni și lucruri” în genere (Adorno, *Zu Subjekt und Objekt*, în vol., *Stichworte. Kritische Modelle 2*, Suhrkamp, 1969, 153), „dintre oameni și Altul lor”⁴.

Am putea recunoaște aici, poate, influența prietenului mai vârstnic al lui Adorno, Walter Benjamin, care a încercat să îmbine materialismul cu teologia iudaică. În *Despre conceptul de istorie* (1940), Benjamin condamnă „exploatarea naturii”, iar în *Einbahnstraße* (Sens unic) el afirmă că tehnica, munca, nu ar trebui să exploateze natura, ci să elibereze creațiile care există potențial în sânul naturii.

*

Ca filosof materialist, cum se recunoaște singur, Adorno trebuie să rezolve problema raportului dintre rațiune, subiectivitate, „spirit” – și natură, evitând dualismul spirit–materie, spirit–natură, postularea spiritului ca o substanță de sine stătătoare.

La Adorno sunt prezente două modalități de a rezolva această problemă: fie dezvăluind geneza formelor spiritului din natură, fie recunoașterea de către spirit că este el însuși natură.

Pentru prima variantă este ilustrativă mai ales estetica lui Adorno: el caută să explice geneza categoriilor estetice, de exemplu a expresiei (expresivității) din natura extraestetică (v. *Estetica lui Adorno*).

A doua variantă apare în *Dialektik der Aufklärung*, unde se postulează un moment al evoluției spiritului în care spiritul se recunoaște ca fiind el însuși o parte din natură.

Analiza cea mai cuprinzătoare și mai nuanțată a raportului dintre spirit și natură, respectiv dintre rațiune și natură se găsește în *Negative Dialektik*: „Faptul că rațiunea este altceva decât natura și totuși un moment al acesteia reprezintă preistoria sa devenită determinare internă. Ca forță psihică deviată pentru a servi scopurilor autoconservării, rațiunea ține de natură, dar odată despărțită de natură și opusă ei, ea devine și Altul ei. Emergând din natură la un moment dat, rațiunea este în același timp identică și non-identică cu ea, dialectică prin definiție. Totuși cu cât rațiunea se instituie fără rezerve în cadrul acestei dialectici ca un contrariu absolut al naturii, și uită natura din ea însăși, cu atât regresează la autoconservare revenită la starea sălbatică și redevine natură; numai ca reflecție asupra autoconservării, rațiunea ar deveni supranatură (*Übernatur*), ceva de dincolo de natură” (*Negative Dialektik*, p. 285 – trad. mea, P.V.).

³ V. și Rolf Wiggershaus, *Theodor W. Adorno*, Verlag C.H. Beck, 1998, p. 56.

⁴ V. și Wiggershaus, p. 40: „Conceptul teologic al împăcării dintre oameni și lucruri”.

Adorno conferă nu numai aici, dar în întreaga sa filosofie, un rol decisiv autorefecției, respectiv autorefecției gândirii. Astfel, în *Dialektik der Aufklärung*, constatând transformarea rațiunii (Luminilor) dintr-o forță eliberatoare într-una regresivă, Adorno afirmă necesitatea reflecției critice a rațiunii asupra ei însăși, ca singura cale de a depăși această stare de lucruri nefastă.

În mod asemănător, la începutul *Dialecticii negative* Adorno ajunge la concluzia că de vreme ce realizarea filosofiei a eșuat (aluzie la comunismul de tip sovietic) schimbarea realității în locul simplei interpretări de asemenea (aluzie la teza lui Marx: „Filosofii au interpretat lumea în moduri diferite, este vorba însă de a o schimba”), filosofia trebuie să se critice necruțator pe ea însăși (*Negative Dialektik*, 19).

Am putea spune că Adorno acordă o prea mare putere autorefecției. De exemplu, mai sus am văzut că rațiunea, pusă în slujba autoconservării, și ca atare o parte a naturii, va deveni o „supranatură”, ceva de dincolo de natură, „numai ca reflecție asupra autoconservării”. Prin simpla autorefecție, rațiunea își schimbă statutul ontologic (Pe de altă parte, nu se înțelege clar de ce reflecția asupra *autoconservării* schimbă natura rațiunii.).

În mod analog, prin simplul fapt că spiritul, rațiunea, devine conștientă că este ea însăși natură, s-ar deschide un alt curs al istoriei, al civilizației. Prin urmare, o stare de lucruri obiectivă sau având un temei obiectiv s-ar putea schimba prin simpla schimbare a *interpretării* acelei stări de lucruri. Asta ne amintește de demersul lui Ludwig Feuerbach: ar fi suficient ca oamenii să interpreteze altfel religia, să-și dea seama că Dumnezeu nu este decât o proiecție a omului care s-a înstrăinat de sine, pentru ca ei să se elibereze de religie.

Trebuie însă să observăm că autorefecția, adică reflecția gândirii asupra ei însăși, face parte din încercările lui Adorno de a depăși logica formală, încercări care sunt imanente dialecticii. Autorefecția este asemănătoare cu „efortul de a ajunge dincolo de concept prin concept” (*Negative Dialektik*, 27). Tot așa de paradoxală ca și acesta – dar dialectica nu se teme de paradox, nici de contradicție, pe care o recunoaște ca fiind însăși esența ei (*Vorlesung*, p. 22) – s-ar putea ca autorefecția să nu ducă la rezultatele pe care Adorno le aștepta de la ea. Adorno însuși își exprima îndoiala asupra eficacității autorefecției conceptului, care este totuși singurul mijloc de a sparge „zidul dintre concept și lucru. Este un mijloc, despre care nu știm exact cum funcționează, dar este cât se poate de nesigur *dacă* funcționează” (*Vorlesung*, 96).

Autorefecția se înscrie, poate, printre procedeele pe care le-am definit mai sus ca fiind cele ale filosofiei riscului: *speculația*, *inspirația* (sau *intuiția*, *Einfall*), *adâncirea în individual*.

*

În *Dialektik der Aufklärung*, Adorno scrie: „Orice încercare de a frânge constrângerea exercitată de natură prin înfrângerea naturii nu duce decât la o și mai

mare dependență de constrângerea naturală. Acesta a fost drumul civilizației europene” (p. 19; după trad. românească, p. 27, cu ușoare modificări).

Motivul pentru care omul nu se poate elibera de dependența față de natură este autoconservarea, principiu natural, biologic: Propoziția lui Spinoza: *conatus sese conservare primum et unicum virtutis est fundamentum* [năzuința spre autoconservare este primul și unicul fundament al virtuții] conține adevărata maximă a întregii civilizații occidentale (*op. cit.*, p. 35). „Istoria umană rămâne «sub vraja naturii oarbe» sub forma instinctului neînfrânt al autoconservării” (Adorno, *Geschichte und Freiheit, (Istorie și libertate), Prelegeri 1964–65*, editată 2006, citat de Deborah Cook, *Adorno on Nature*, p. 2). „Procesul ce-și propusese să extirpe natura o eliberează ca adevăratul instinct de conservare atât în individ, cât și în destinul colectiv al războaielor și crizelor” (*Dialektik der Aufklärung*, 37, trad. de Andrei Corbea).

Se observă că Adorno transferă principiul autoconservării, principiu biologic, definitoriu pentru viață, pentru ființele vii asupra societății și îl privește ca atare, critic.

Omul se poate elibera de dominarea de către natură dacă orientează autoconservarea nu asupra individului, ci asupra întregii umanități (Adorno, *Marginalia on Theory and Praxis*, 1998, citat de Cook, 108).

Mi se pare că persistența în societate a principiului autoconservării, principiu al lumii vii extraumane, este o explicație prea slabă pentru căderea tot mai adâncă, progresivă a omului sub puterea naturii, a constrângerii naturale. Cu atât mai mult cu cât este vorba și de ceea ce a determinat „drumul civilizației europene”. Iar altă explicație nu este oferită de Adorno.

Pe de altă parte, nu se înțelege clar cum pot coexista „dominarea naturii” (*Naturbeherrschung*) și „dependența de natură” (*Naturverfallenheit*) – două procese contrarii. Mai mult: Adorno afirmă explicit „unitatea dintre dominarea naturii și dependența de natură” (*Fragmente über Wagner*, 1939, citat de Wiggershaus).

*

În capitolul din *Negative Dialektik*, intitulat „Naturgeschichte” (*Științele naturii*, ed. cit., p. 347), Adorno expune și comentează unele teze fundamentale ale materialismului istoric. Un pasaj decisiv, deseori citat, apare în *Prefața* la ed. I-a a *Capitalului*: „Punctul meu de vedere, scrie Marx – conține dezvoltarea formației economice a societății ca un *proces natural* (subl. lui Marx) (*ein Naturgeschichtliches Prozess*)⁵.”

Teza după care dezvoltarea economică a societății este, după Marx, „un proces natural” înseamnă că societatea evoluează, ca și natura, după legi obiective. Dar ea poate semnala și unitatea dintre istoria umană și natură, temă importantă a

⁵ *Negative Dialektik*, p. 347, după Karl Marx, *Das Kapital*, Bd. I, Berlin, 1955, p. 7. Traducerea românească: Marx, *Capitalul*, vol. I, ed. P.C.R., 1947, p. 41 – *Naturgeschichte* a fost uneori tradus greșit prin „Istoria naturii”. Termenul înseamnă „științele naturii”.

gândirii lui Adorno. La aceasta trimite și fraza cu care se deschide capitolul menționat din *Negative Dialektik*: „Obiectivitatea vieții istorice este cea a științelor naturii (*die von Naturgeschichte*)” (ND, 347).

Deși în acest context obiectivitatea legilor naturii apare numai ca termen de comparație pentru obiectivitatea vieții sociale, conceptul unei „naturi oarbe” (v. supra) care se supune unor legi obiective este incompatibil cu o natură care, asemenea unei ființe conștiente, „ar vrea ceva” sau „vrea să spună ceva”, care ar avea scopuri proprii. Un asemenea concept contrazice cultul naturii și în genere elementele teologice sau cvasi-teologice din concepția despre natură a filosofului frankfurtez.

Ezitățile, contradicțiile din gândirea lui Adorno nu pot fi ignorate.